

AUG. ANNIST

Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel

Äratrükk ajakirjast „Looming“ nr. 9/10 1938.

TARTU, 1939

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
219253

Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel

(*Aiawite peergo walgussel* 100. a. juubeli puhul.)

Tänavu täitub sada aastat ühe teose ilmumisest, mida küll 99 aastat enam uuesti pole trükitud, kuid mis seda siiski kindlasti väärrib: see on krahv Peter Manteuffeli *Aiawite peergo walgussel*, ilm. Tallinnas 1838, II tr. 1839. On ehk seepärast põhjus kord vaadelda ligemalt seda meil seni vähehinnatud, kuid siiski üht meie mineviku silmapaistvamat raamatut ja meie saksa soost kirjameeste parimat saavutust. Veel enam — selle juubeli puhul tohiks põhjust olla kord skitseerida ülevaatlikumalt — siis paratamatult küll ainult populaarselt ja pinnaliselt — kogu selle aja kirjanduslikku tausta, mis meie üldsuse teadvusest kipub juba üldse haihtuma, kuigi just see aeg pani põhja meie ilmaliku kirjanduse arengule ja osalt (Merkel!) ka oma ideedega seda toitis läbi kogu meie ärkamissajandi. Ehk aitab see populaarne juubeliülevaade natuke pretseerida ka meie kirjanduse vooludeloolist liigendust.

Enne kõike aga on vist vajalised mõned mõtted seesuguste asjade hindamisest üldse.

1. Eesti ja mitte-eesti osast meie kirjandusloos.

Aeg tasandab mineviku vastuolusid, või käsitleb neid oma huvides. Rahvusliku iseteadvuse tõusuga on meilgi kasvand igatsus näha oma rahvast mitte ainult vanana, vaid ka vana kultuurrahvana. On läinud piinlikuks ja sattund otsekui keelu alla kõnelda „700-aastasest orjaajast“ — kuigi seda ajaloost ei saa kustutada, heroiseerime tarbe korral seda aega pigemini passiivse vastupanuga vabadusvõitluseks. Ja ikka enam hakkame selleski ajajärgus otsima ja leidma ka eestlaste kaasatöötamist siinse maa kultiveerimisel ja kaitsmisel.

Veel enam, hakkame selle maa võõrrahvusest ülakihi tegevust arvustama mitte ainult kui oma rahvuslike ja sotsiaalsete vaenlaste oma, vaid ühtlasi ometi ka kui meie maa ühise saatuse tegurit.

Mida rohkem rahvuslikud vastuolud enam ei kattu ka sotsiaalsetega nagu varem, ja mida enam kujuneb eesti rahvusest endast kasvand sotsiaalne ülakiht, seda rohkem väheneb tema vastuolu maa senise ülakihiga, suureneb isegi nagu kalduvus mõnevõrra lugeda teda oma eelkäijaks ja huvikaaslasteks (samuti nagu vene praegused juhid ikka enam hakkavad hindama mõnede tsaaride tööd). Ühesugune elutase ja haridus, ühetaolised sotsiaalsed ja kultuurilised huvid jne. seovad enam kui ebamäärane „ühine veri“ või isegi ühine keel ja rahvuskuuluvus, eriti kui rahvustunne pole just tugev. See seik on olnud meie senise kadakluse alus, aga muutunud kujul mõjub edasi ka nüüd. Kui varem eesti talurahva võitlus saksa ülakihiga oli peaaegu ainult majanduslik-sotsiaalset laadi (keelt ja rahvust peeti nii vähetähtsaks, et see reedeti kohe ülakihti pääsedes), kui sotsiaalne tegur oli väga teravalt esikohal ka veel C. R. Jakobsoni ja 1905. a. ideoloogias, siis kipub ta praegu juba palju enam varju jääma ainult keelelis-rahvusliku ees. Ja pikkamisi projitseerub see ka meie ajaloo-käsitlusse. Leidub juba ajaloolasi, kes enam mitte meeeldi ei näe sotsiaalse võitluse, s. o. vihatud „klassivõitluse“ valgustamist isegi meie orjaajal. Ja võib-olla tuleb kord aeg, kus mõni mees kogu meie talupojarahva seitsmesaja-aastast määratud rahvuslik-ühiskondlikku võitlust, s. o. võitlust enne kõike talupojakklassi eluõiguse eest tõlgitseb ainult kui puht rahvuslikku tüli — s. o. võitlust vist ainult selleks, et ka toleaeegsed maa isandad nimetanuksid end eestlasteks ja kõnelnuksid oma pidudel eesti rahvustervikust!

Selline kontseptsioon on muidugi ainult üks äärmus, mida ei tarvitse võtta tõsiselt. Palju rohkem on arusaadav, et ka selle maa võõrrahvaist valitsevat klassi käsitellakse kui eestigi rahva funktsioonäri. Tõsi küll, ta oli „isehakand“, egoistlik ja vägivaldne funktsionäär, aga siiski selt talurahvalt oma elatist ja võimu saav ja seetõttu juba omagi huvides sunnitud ka selle rahva paratamatuid eluvajadusi täitma, näit. väliskaitse, korrahoiu jne. alal. Neid omale võetud kohustusi on ta täitnud sageli halvasti, vahel aga siiski ka paremini. On siis küllalt põhjust vaadelda tema tegevust mitte ainult kui ühiskondliku vaenlase, vaid ka kui selle eluruumi ühise saatus kaaskujundaja — ja sageli kaaskannataja oma.

Nii näib meiegi ajalookäsitlus liginevat nende rahvaste omale, kus oma mineviku saatust juhtivas ülakihis ei taheta või pole võimalikki selgemalt eraldada oma- ja võõrrahvast. Soomlasedki näit. ei tee oma ajalooliste tegelaste puhul mitte nii teravat vahet sünnipärase soomlaste või rootslaste vahel, väites pealegi, et ka viimased on olnud sageli endiste ümberrahvustet soome perekondade liikmed. Kunsti- ja muusikaajaloos näit. enamasti ei mainita kunstnike rahvuslikku päritolu üldse, vaid kõik Soomes või soomemaalaste poolt loodu loetakse ühiseks Soome kunstiks. Ja kirjanduseski kuuluvad rahvusliku ärkamisaja suurmeeste, Runebergi, Topeliuse, Snellmani tööd igasse soome kirjanduslukku, kuigi nad pole kirjutand sõnagi soome keeles. Ja samuti enam-vähem ka vanemad rootsikeelsed autorid: Franzén, Frese jt., kõnelemata Porthanist jms. rahvuslikest uurijaist.

Sellise suhtumisviisi ülekanne meie oludesse pole raskusteta ja ehk mõnesuguse hädaohutagi. Kuid mõningal määral võime ehk meiegi veel piirata oma rahvuslikke ja sotsiaalseid antipaatiad, ja julgemalt liita ka kohaliku saksakeelse kultuuri tulemused ühisesse Eesti kultuurilukku, vähemalt täie objektiivsusega ja ehk senisest suurema tähelepanuga uurida ka nende kultuurilist arengut ja seda vähest, mis nad on teind maa ühise kultuuri alal. Mõtlen seejuures nimelt kõigepealt nende kirjanduslikule sõna- ja mõtteviljelusele, mida seni eesti seisukohalt on hinnatud ja valgustet üsna kesiselt.

Ei tohi muidugi ülehinnata nende, ei ka üldse üksikute haritlaste osa meie kultuuri arengus. Kuid samuti naiiv ja ühekülgne oleks romantiliselt „rahvast“ idealiseerides väita, et ainult „massid“ üksi oleksid loond selle aluse, millele rajanes meie iseseisvus. Edasi: pole põhjust Gleye kombel kahtlaste teooriate abil paisutada meie kultuuri „vanadust“ või aastatuhandete eelset hiilgust, kui seejuures sõna „kultuur“ üldse kipub kaotama oma sisu. Aga meil pole põhjust „oma“ ajalugu või ka „tõelist“ kirjanduslugu alustada alles eilsest, kui tegelikult (kõnelemata tuhandeaastasest rahvaluulest) meie keeles juba enam kui kahesaja aasta jooksul on kirjutet küll harva, aga siiski mitmeid küllaltki isikupäraseid asju, mis nendesse süvenemisel aitavad avada nende sünniaja hinge.

Ma ei kahtleks võtmast eesti kirjandusloo perifeerseisse raamidesse, vähemalt tema tagapõhja kujutusse isegi kõike seda, mis siin maal või sellest maast ja rahvast on kirjutet saksa või mõnes muus keeles, kui see ainult on vähegi sisukas ja otseselt või kaudselt siinseile oludele või mõnegi siinse elanikkude kihi hingele iseloomustav. Nagu kõigi lääne-euroopa rahvaste kirjanduslood enam-vähem käsitlevad ka oma maa keskaegset ladinakeelset kirjandust, nii ei tarvitse meilgi täitsa eemale jätta isegi oma varasemat kroonika-kirjandust, mis ju pealegi on mitmeti mõjutand meie hilisemat loomingu. Igatahes ei tohi varasema kirjanduse käsitlel piirduda ainult traditsionaalse „ilukirjanduse“ mõistega, kui tegelikult igas kirjutet teoses on tegemist teatavate sisuliste ja stiililiste väljendusväärtustega, mis seda huvitavamad, mida vähem kirjandusdokumente sellest ajaloolisest miljööst säilind. Endast mõista, et seega kirjanduslugu ei taha tungida kultuuriloo alale, küll aga neile mõlemale ühiseid mälestusmärke analüüsida oma d e meetoditega. Kui väljendusrikas oma aja elutundele võib olla näit. ainuüksi mõni selline arhailine sõnastus, seda vähest on laiemalegi üldsusele selgitand juba selle stiili kunstiline uuestirakendus Aino Kallase, osalt ka A. Tassa, E. Kippeli jt. arhaiseerivais töis. Miks peaksime end vabatahtlikult „rahvusliku“ traataiaga eraldama nende kaugete aegade pärandusväärtustest, ainult selle pärast, et nende autorid polnud „verelt“, keelet ega meelet eestlased? Eesti „verest“ ei saa ju üldse tõsiselt kõnelda — see on meil niikuinii samuti segatud nagu siinseil võõrkeelseil ülakihtidel; „meelus“ on iga ajastu autoreil olnud ikka ainult teatava kihi oma, ka meie rahvusterviklusest unistamise aastail. Ja mis puutub keelesse, siis on igas kirjandustootes küllalt neidki väärtusi, mis mitte pole paratamatult seotud ainult ü h e keele

sõnadega, vaid mida säilib küllalt ka tõlkes. On vaja ainult need väärtused esile tõsta — ja selleks ei piisa tavalise aja- või kultuuri- loo meetodeist.

Nii või teisiti, kas enam kultuuri- või enam kirjandusloolise huviga, me vajame vähemalt nende vanade tekstide paremiku uut väljaandmist. Nagu *Suomen Kansalliskirjallisuus* oma paarikümne köitega Soomes, nagu osalt Kürschneri „natsionaalbiblioteek“ Saksas jne., nii peaks varem või hiljem ilmuma meilgi suur valimik kõigi eelmiste sajandite kirjanduslikust pärandist, ilukirjandusest, kroonikaist, reisikirjadest, jutlustest, praktilisest kirjandusest, eriti aga muidugi kõigist vähegi kirjanduslikult väärtuslikest eestikeelseist töist. Ak. Emakeele Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi ja Ak. Kirjandusühingu senised lugemiku-taolised lühikesed publikatsioonid igitahes ei rahulda veel kaugeltki meie vajadusi. Ja vähemalt 18.—19. sajandi ulatuses vajame eesti kirjandusloo tagapõhjaks ka lähedase saksakeelse kirjanduse ja vaimuelu senisest palju ligemat läbiuurimist.

2. Meie valgustuskirjanduse arenguteed.

Rikas on ainult see rahvas, kelle iga uus sugupõlv omaks teeb kogu oma mineviku kultuuripäranduse. Selt seisukohalt vääriks kord üksikasjalisemat ja senisest hindavamalt käsitletult eriti see kirjavara, mis loodi meie valgustusaaja estofiilsete autorite poolt umb. ühe sajandi jooksul, olgu eesti või saksa keeles. Tõsi küll, see aeg, 18. sajandi teisest poolest 19. s. teise poole alguseni, oli eesti talupojarahvale sotsiaalselt ja majanduslikult üks kõige raskemaid. Aga selle pärisorjuse kokkuvarisemise ning teoorjuse aja häraskihtide „vaimses päaleehituses“ leidus siiski mõtteliikumisi ja suhtumisi, mis olid siin maal üsna ebaharilikud ja jäidki ainulaadseiks — ning mis löid baasi meie enda rahvuslikule ülestõusule.

Teame: lääne-euroopa kodanluse ülestungi aja humaniteediusk jõudis haarata vähemalt siinset kodanikuseisusest intelligentsi. Kor-raks vilksatas siingi mingi aimus lähenemise vajadusest valitsevate ülakihtide ja talupoja vahel, sajandite kestel kasvand kuristikku ta-sandamiseks, ammu saatuslikult hooletusse jäetud kohustuste täit-miseks.

Lääne-Euroopas olid tõusva kodanlusekihi andekad esindajad osand sisendada sellise lähenemise vajadust ja igas inimeses esi-nevate väärtuste austust isegi oma „klassivaenlastele“, kõrgemale aadlile ja kuningakojale — vähemalt teoreetilisel ja kunstilisel alal. Renessansist peale lihtrahuliku õnnemaana, romantilise igatsus-Ar-kaadiana ihaletud pastoraalne elumiljöö muutub rokokoo-aja lõpul nõnda juba natuke „elulähedasemaks“: seda hakatakse nägema mitte ainult Muinas-Kreekas, vaid ka nüüdse aja „süütute looduslaste“ juures, eksootilisil ookeanisaartel. Pärast Rousseau vastavat propa-gandat otsitakse seda juba Šveitsi mägedes või koguni — ime küll! — omagi talupoegade hulgas. Mida vähem selle rahva olukorda tegeli-kult osati parandada, seda udusemalt puhevile idealiseeris „rahvast“ ennast too vana režiimi eluvõoras ja halb südametunnistus. See

mänglev patukahetsus à la Trianoni nukufarmid kujunes vaid näidendiks ega päästnud katastroofist. Aga selle aja elutunde ümberkujundused mõjustavad veel kogu järgnevasi sajandi romantilist algpoolt ja kajastuvad omamoodi Baltigi härrasseltskonnas.

Nagu mujal nii käivad siingi kõrvu kaks voolu: humaanne valgustusind sotsiaalselt ja hedonistlik-materialistlik elurõõmu kultus isiklikus elus. (Kolmas alavool on teatavasti pietism.) Valitsev on püüd korraldada kõigepealt oma maine elu võimalikult mõnusaks ja naudingurikkaks, kuid õpetada seda võimalust mööda ka teistele, uskudes, et õnn üsna kergesti võimalik on kõigile ja kõigis olukordades, kui ainult on küllalt elutarkust. Kõige iseloomulikum selle aja elutundes oligi ju optimism, otse ainulaadne naiiv elurõõm ja lootusrikkus, mida toitsid niihästi looduse seaduspärasusest vaimustet filosoofia kui ka kütkeid lõhkuva vabamajanduse edusamud. Veel alles hiljuti pietistliku patutunde käes vaevelnud, maailma kui hädaorgu kurtnud ja siit ära Kristuse haavadesse kippund inimhingeke leidis äkki, et just see maailm on parim olevaist ja parim isegi võimalikest, et Jumala poolt siin kõik on igavesti looduseadustega sisse seatud otse suurepäraselt, kui ainult inimene ise taipab neid olukordi õieti kasutada.

Pikkamisi tungib see uus maailmakäsitlus ka eestikeelsesesse kirjandusse. Juba 1732 ilmuvad (tõenäoliselt Eberhard Gutsleffilt) A. Thor Helle grammatika lisas mõned dialogid ka praktiliste teadmiste, nimelt linakasvatuse ja mesilaste pidamise üle, — kuid see pole veel määratud otseselt rahvale, vaid toodud ainult keelenäiteina. *Hanso ja Mardi jutus* (a. 1739) hurjutetakse liigset viinajoomist, kuid peamiselt usulis-moraalselt seisukohalt, nagu üldse selles jutukogus peaarõhk veel üsna pietistlikult on pandud hingepäästmisele, mitte ihu aitamisele. Alles Wilde-Hupeli arstlikud *Lõhhikesse õpetusse* (1766) on meie esimene puhtilmalik rahvaõpetus, millest võib lugeda meie valgustusaegse kirjanduse algust. Ilukirjanduslikul kujul alustavad seda teatavasti alles Arvelius ja Willmann 1782. a. peale.

Kuidas on vahepeal ka siin juba muutund kogu aja maailma-vaade ja elutundelinegi rõhuasetus! Näib nagu oleks alles nüüd meiegi rahvale määratud kirjanduses lõppend keskaeg oma transsendentsusega, hauataguse elu juurest jõutud maisegi isiku tarve mõistmiseni. Mitte niipalju reformatsiooniga, vaid alles valgustusajaga jõuavad meilegi renessansi algatet inimese-vabastuse kiired. Ahastava õhkamise ja põrguvaludega hirmutamise asemel valitseb siin juba energiline edasipüüd ja optimism („Parremaks sada, keik parremat teha / püdis ta ikka ja rõmo sest nähha“). Elu mõte ongi just olla rõõmus ise ja teha selleks ka teisi. „Keik lähhab parremaks“. Ja ka talupoeg võib juba siin maa peal rõõmus olla, kui ta ainult on virk, kokkuhoidlik, oskab targasti elada, ja — ka vähega rahul olla.

Oleva sotsiaalse olukorra muutmist see ülevalt alla kingitud kirjandus muidugi ei nõua, ei saagi seda teha, ei lase aimata selle võimalustki. Rochowi algupärandid meelitavad vabadusunelmad on Ar-

velius oma ümbertöötuses kõik ettevaatlikult välja jätnud, ta manitseb ikka jälle sõnakuulmisele oma „moisavannemate“ vastu. Aga eks kosta vahel ometi ka siin läbi juba sotsiaalsetki ülekohtut nägeva humaniteedi protesti? „Sest saggedasti ellavad monned nurjatunud laisad, suresuggused innimesed rikkuses, ja monni kaunis tötoggia tallomees, peab tühja ja nalga omma tö jures näggema“ — kõneleb *Ramma Josepi* I ptk. See tabab ju Balti oludes niisama teravalt naela pihta kui mõned Merkeli filipikad! Oma innukas, kogu järgneva estofiilse keele ja kirjanduseharimise programmi sisaldavas kõnes „Über die Kultur der ehstnischen Sprache“ (1792) nimetab Arvelius eesti talupoegi otse „meie vendadeks ja toitjaiks“. Muidugi, see suuresõnaline inimesearmastus on ja jääb veel enam abstraktseks ja konservatiivseks kui „vana režiimi“ esindajate rahvarmastus Läänes. Aga ta äratab teatavas osas (enamasti kodanlistist) haritlasist ikkagi üsna silmapaistvat püüet astuda inimlikku kontakti ka neid ümbritseva talupojarahvaga. Ja selle tulemused uue sajandi alul on juba üsna silmapaistvad.

Varakult areneb see, vastavalt valgustusaja eelmainitud üldtendentsile, kirjanduslikuks tegevuseks peamiselt kahes suunas ja stiililaadis. Üht neist võiks nimetada puhtpraktiliselt rahvalgustuslikuks, teise kohta aga võib mõnevõrra rakendada juba ka lääneeuroopalist sentimentaalse esiromantika või paiguti isegi sellega ligidalt seotud rokokoo mõistet. Esikohal neist on muidugi esimene puhtvalgustuslik õpetusjutt, küll mitte just Voltaire'i stiilis ega vaimus, vaid saksa laste- ja rahvaraamatute ümbertöötustena ja pastor Stenderi käe all proosaliseks kulund rahvusvaheliste valmidena. Aga nendegi sõnastusstiil oma arhailises lapidaarsuses ja tüseduses pole päris huvitavuseta. Ja mõnes neist, näit. *Inkle* ja *Jarikos* ei puudu juba ka „looduslapse“ idealiseerimist, seega meie sentimentaal-esiromantilise kirjanduse algeid.

Juba kõrgemal algupärasuse tasemel seisavad murrangulise „Aleksandri-aja“ tooted. Neist on Luce *Sarema juttoramad* oma valgustuslikult laadilt veel lähedal Arveliusesele. See on otsekui ilukirjanduslik entsüklopeedia kõigist ajajärgu vajalikest õpetusist, niihästi talumajanduse parema korralduse, aianduse, tervishoiu ja haigete ravimise kui ka loodusteadusliku maailmakorra, kaugete maade jne. kohta. Kõigepealt aga õpetab see arukat elamiskunsti, õiget elutarkust ja rõõmus-õlemise oskust. Vahest tüüpilisemalt kui meil ükski teine teos väljendab see puhtvalgustusaegetest rahvakirjanduse elutunnet, kogu seda agarat aitamispüüdu koos otse idüllilise optimismiga. Milline rahulik ja kindel, idüllilise „Jumala maakese“ õhkkond valitseb siin, nagu teistegi toleaegete pastoraatide ja härrastemajade toodangu üle! Kui vägev siin pidi olema usk värskeltavastet inimmoistuse jõusse ja kõikvõimsusse, et arvati teda suutvat üleöö teha heaks ka kõik selle maa viletsused, oritalupojagi viletsused! Ja ometi seda usuti, meil pole sugugi põhjust oletada, et Arveliusese ja Luce taolised mehed oleksid tahtnud teha paha nalja oma lugejatega, kui nad nii optimistlikult neile ette maalisisid nende virkuse, tarkuse ja vooresse otsest palka: kuidas lahke härra antud õunapuude või

mesilastega või humalatega või meremudaga jne. vaene talupoeg saab päris jõukaks, või kuidas oma vanemate austamise ja hoolsuse tõttu kehvast logardist tuleb rikas vabamees või sõjaväes koguni kõrge adjutant! Kas uskusid seda niisama optimistlikult ka tollaegsed lugejad? Või lugesid ja kuulasid nad neid niisama, nagu oma enda muinasjutte, kus head ja vooreslikud talupojad said koguni kuningate väimeesteks? Nii või teisiti, küllap neil oli siiski vähemalt mõtteid liikuma panev ja vaimselt ergutav ning julgustav tähtsus.

Kuid see Luce raamat on ühtlasi paiguti ka ilukirjanduslikult üsna elav teos, vähemalt osalt kindlasti algupärane, tõsielust võetud ja pärisorjuse aegse Saaremaa olusid ja inimesi kajastav nagu neid nähti läbi heatahtliku ja väikselt opositsionäärse kirikhärra ja arsti akna. Puhtdidaktiliste aiaasutamise jne. (toiduvalmistamisega!) õpetuste kõrval oskab see Saaremaa entsüklopedist anda ka võrdlemisi ehtsaid talupojakujusid. Näit. jutus „Hinso Jago wiimsed ellopäwad“ leidub otse liigutav ja küllalt usutav memuaarlik skits ühest kangesti õiglasest eesti taadist, kes härraga vaidleb viie kopika või mati vilja pärast, tahtes neid temale peale maksta jne. Selles lihtsameelse aususe pisut idealiseerivas, aga siiski mitte ebausutavas kujutuses leidub koguni teatavat rousseau'lise esiromantika rahvaimeetlust, samuti nagu humaanseis hüüdeis nagu „Mis on keik sured, kui nemmad polle head!“

Lõppeks leidub siin ka pikemaid eluloolisi jutte, mis oma saatustarendava seiklusrikkusega meenutavad Lääne-Euroopa omaaegseid seiklus- ja kasvatusromaane, oma moodi robinsonaade (näit. „Wanna targa mehhe pabberi lehhed“), ja mille faabulagi on juba küllalt huvitav. Eriti aga tuleb juure arvata, et ka nende juttude stiil on, nagu valgustusajal ikka, küllalt hea oma lihtsas ilmekuses. Too aeg „kirjutas halba keelt, aga head stiili“, ütleb juba F. Tuglas. Nii võime küll soovida, et vähemalt teatav valimik siit ilmuks ka uues trükis.

3. Pastoraal, idüll, essee.

Näidata kasulikku ka meeldivana, moraalset ka ilusana — see on klassilis-humanistliku valgustuskirjanduse peavõtte meil nagu mujalgi. Teha kõik, mis võib, et elu oleks parem, aga rõõmsalt rahul olla kõigega, mida ei või parandada. Mitte ainult praktilist kasusaamist õpetada, vaid ka igäihe käesolevat elu näidata tema kõige ilusamast ja nauditavamast küljest — see püüe juba sunnib iseendast neid autoreid ka talupoja elu kujutama vähemalt teatava kunstiväärtusega. Aga ilmselt seltsib sellega ka autorite isiklikku kujutusrõõmu, välismaiste kirjanduseeskujude äratusel ka teatavat kaasanautimist oma kujutatud lihtsast, aga looduslähedasest, tervest ja oma vähenõudlikkuse tõttu (autori arvates) ka õnnelikust taluelust ja seda ümbritsevast loodusest. Projitseeritakse nagu ennastki sellesse idüllil ja ilutsetakse selles eesti külamiljões samuti nagu kord Arkaadias. Juba 1779 anonüümselt ilmud *Tomas ja Liso* on ehtne ja küllalt kaunikujuline näide sellisest rokokoolis-sentimentaalsest ilutsevast karjasteluulest, mis taha ei jää K. J. Petersoni omast. Aadlisa-

longide kõrgkultuurist, selle pingutusist ja selle kõlvatusist väsind hingede ideaalunelmad moraalsete karjus-armastajate „vaggasest ja ikka röömsast“ elust „looduse rüpes“ — jah, ega nad just hästi ei tahtnud sobida balti mõisa põldudel ja rehtedes higist-leemendavate ja näljast-väsimusest vaaruvate teopoiste ja korraipiigade tõsieluga, milles esinevat toorust, roppust, laiskust, liigjoomist jne. sama aja muu kirjandus küllalt ei jaksa hurjutada! Aga igasugune elu on ju nii mitmepalgeline ja päris võltsiks ei saa me ju lugeda ka neid meie rahvaelust ühe külgselt valitud, aga sellistena vahel siiski küllalt usutavalt kujutat kauneid pühapäeva-pilte. Eriti tuleb seda ütelda peale mainitud laulude ka mõnest Holtz'i *Luggemistes* leiduvast palast, nagu tuntud „Jut on se koroke“. Seda võiks nimetada otse eesti *Paul ja Virginie* looks oma looduselähedase armuloo teemi ja ka autori herga loodusetunde tõttu — aga kuivõrra on ta sellest lihtsam, staatilisem ja stereotüüpsem! Siin õigupoolest puudubki voolukohane sentimentaalsus, siin on need armastajad veel tõesti ainult nagu osa sellest loodusest, mille järkjärgulise muutumisega paralleelselt kujutetakse ka nende abielu eelmängu erijärke. Aga see on ometi küllalt tõeline, lihtne, võiks öelda ka eestiline talupoja-armastus, ilma suurema individualiseeringuta oma objekti suhtes, ilma tundleva sõnalise väljendusega. Kuigi autoril on küllalt tundepeenust ehtsa põhjamaise looduse meeoluliste piltide tabamiseks.

Teistes sama kogu juttudes tuleb enam puudu reaalsest elunägemusest. Juba 1806 esimest korda ilmud *Neto ja Jürri* on küll aja-järgule iseloomulikumaid palasid oma optimistliku inimsus-usuga, millega liitub ka kadakluse probleemi esmakordne käsitlus: rikkus ja vaesus, vabadus ja orjus ei lahuta enam ühesugusteks *v e n d a d e k s* loodud inimesi; jutt lõpeb üldise pulmarõõmuga; orjana sündind eestlased saavad vabaks ja jõukaks; härra ja proua ise tantsivad nendega. Aga ülesehitus on juba liiga skemaatiline, moraal, nii ilus kui ta ongi, on liiga pealetikkuv, lokaalset koloriiti pole nii palju kui eelmainitud „Jutus“ või *Lucel*. Ja sedasama tuleb ütelda peagu kogu selle muugi kirjanduse kohta, mida Aleksandri-aja inimsusindlus ilmale saadab nüüd paarikümne aastaga enam kui kogu eelmisel sajandil kokku. Neis esineb võrdlemisi korralikke luuletõlkeid nii puht-valgustuslikest (Gellert!) kui ka hiieringlikest jm. esiromantilisist saksa lauludest (Hölty, Mathisson, isegi Schilleri „Laul rõõmule“ kahes tõlkes jm.). Eriti Oldekopi ja Rothi koolist levind, nähtavasti kah tõlgitud, laulude rühm sisaldab tolle aja ilusamaid ja hergemaid looduslaule (tuleks kord täielikult avaldada). K. J. Petersoni oodides (ja ühes surmaaimavas eelegias) tõuseb aga ajajärgu algupärane luulelooming juba võrdlemisi nauditavale tasemele.

Algupärane jutukirjandus 1820-ndail aastail ei saa palju kauge-male Luce ja Holtzi kogu mainitud asjadest. Masingi *Originalblättereis* ja veel palju sisukamalt Petersoni „päeviku“ filosoofilistes dialoogides hakkab arenema küll ka meie intelligentne *e s s e e s t i i l*, see teiste maade valgustusaja lemmikala. Ka rahvale määratud Masingi nädalalehe „jutud“ ja kujutused on peamiselt esseelis-kirjeldavat laadi, osalt väga tõepärased ja oma kultuuriloolise sisurikkuse

tõttu kindlasti peatset uuestitrükki väärivad. Aga meie eepilist jutustust nad väga palju otseselt edasi ei vii. Nii hakkavad vähehaaval „turgu“ vallutama juba sootu teissugused, puhttõlkepärased „köstrite ja koolmeistrite“ sentimentaalromantilised Jenoveva-tüüpi rahvaraamatud. Need paelusid oma vähenõudlikke lugejaid küll sündmustiku kirevusega ja haledusega, seejuures aga on palju „elukaugemad“ ja võltsimadki kui lihtsad, aga tusedad, oma kujutusviisilt (kuigi mitte tendentslikult üleschituselt) paiguti peagu „realistlikud“ valgustusvoolu autorite jutud. Neil uutlaadi teostel on tähtsust kui rahva lugemaõpetajail, kuna nende elamuslik otseväärtus on intensiivsem ja lihtlugejatki haaravam. Aga see pole mitte kõrgem paremate valgustusjuttude omast ja puhttõlkelistena nad vaevalt väärivad meie kirjandusloos kuigi suurt tähelepanu. Nagu paljud muud tolleaegsed eluavaldused, nii tähendavad ka need teoorjuse-aegsed „köstrite“ jutud pärisorjuse aja lõpu valgustuskirjandusega võrreldes tegelikult reaktsiooni.

Ometi kestab ka veel sel umbasel pietistlik-romantilisel Nikolai-ajastul edasi valgustus-humanistlikku mentaliteeti, vähemalt vanema põlve esindajail, ning areneb veel edasi ka nende viljeldud valgustusjutt.

4. „Hull krahv“ ja ta „ajaviide“.

Kõige väärtuslikum meie kultuuri arengule oli sel alal küll asjaolu, et see valgustus-humaanne mentaliteet enne oma hääbumist oli jaksand jäädavalt äratada selliseid noore põlve mehi, nagu Faehlmann ja eriti Kreutzwald, kes seetõttu läbi kogu borneeritult vagatseva „köstrite ajastu“ kannab kriitilise mõistuse kustumatut tuld, pidades seda ülal ka ärkamisaja ilutsemistes ja andes ta siis edasi realistlikule kirikukriitikale. Kreutzwaldi enda ilukirjanduslikus toodangus on aga kaugelt esikohal juba sentimentaalsevõitu vararomantika elemendid, nii *Viru lauliku lauludes*, nii *Paaris sammokeses* ja osalt ka hili-semais kalendrijuttudes, kõnelemata rahvaluule-pärasteist tõist. Ratsionalistlikku valgustusjuttu viljeleb ta küll *Viina katkus*, *Reinuvad der rebases* ja *Kilplastes*, aga need on võrdlemisi vähe-muudetud tõlked, ega lase kaks viimast juba oma allegoorilis-abstraktse laadi tõttu arendada seda külge, mis muidu valgustusjutus on kõige väärtuslikum: reaalse talupojaelu kujutus patriarhaal-talupoeglikus keeles.

Nii jääb selle ala peagu ainsaks ületamatuks esindajaks siiski krahv Peter v. Manteuffel, kes kesk nikolailikku kasarmu- ja palvemaja sumbund õhkkonda selle vananeva liigi veel kord uuesti elustab ja ühtlasi ta kõige kaugemale arendab, liites ühte niidisti varasema valgustusjutu kui ka idüllilisi elemendid.

Kes võib ütelda, mis tegurite tõukel just tuli toime see balti aja-loos ainulaadne sündmus, et ka muidu nii upsaka, rahvavõõra ja oma feodaalsest konservatismist vaimuvaese aadligi hulgas leidis keegi, kes tahtis ja oskas kirjutada rahvale? Pealegi omas vanas eas, 60—70 aastasel?

Võib-olla peamegi teo mõistmiseks lähtuma just vanadusest.

Kõik andmed, mis meil sellest „Mannteuffelist“¹⁾ olemas, kinnitavad, et siin on olnud tegemist tõesti teatava — kui tõlkida ta nime omavoliliselt — „mees-kuradiga“, kelle määratu kehakasv ja jõud, elav temperament ja tujukas fantaasia ei hoolind palju tavalistest „eelarvustest“, kuid keda ta iseendast hea süda ja terav mõistus viis sageli ka enam vaimset laadi „veidrustele“. Noores põlves, veel täies hoos pidutsevas rokokoo seltskonnas oli ta võind ennast välja elada nähtavasti armu- ja joomaseiklustes, igatahes Roomas olles jõudnud endast eemale hirmutada oma vaese reisikaaslase, Otto Willem Masingi (viimase kirjad nõuavad ka ses suhtes ligemat analüüsi). Kauakestev vabaabieliu Ravilasse kaasa toodud mitte-aadliku austerlanaga ja sellest sündind kolm tütart — ega seegi sobind hästi balti harilikesse aadlikombeisse. Tuues kaasa vist mitu kibeduskarikat, tõukas seegi isemeelset krahvi suuremale iseseisvusele oma seisuse eelarvuste suhtes. Mis ime siis, et nooruses omandet valgustussentimentaalse aja vaim tõukas teda ka loodusele ja rahvale lähemale kui see Baltikumis tavaline. Nii näemegi teda nagu mõnd rousseau'isti harrastamas mitte ainult salongilist botaanikat ja mehaanikat, taime-lavasid ja masinate konstruktsiooni, vaid ka isiklikult ähkides mulda kühveldamas või omatehtud lennumasinaga katuselt alla kolisemas. Ja nagu selgub hiljem ta töist, on ta ka oma talupoegade „suu peale vahtind“ mitte ainult mõisatoas, vaid nende vandumist ja omavahe- list jagelemist päält kuuland küll vist mitmes kõrtsis või joomapeol. Muidugi ei tarvitsend see ära hoida, et 1804. a. Kose-Uuemõisa rahu- tustest osa võttis ka Ravila mehi — ja selle eest hiljem said kõvad „vitsad selga pehle“. Majanduslik-sotsiaalne klassivõitlus käis omade seaduste järgi, olgugi et lõbus krahvi-härra oma austerlanna kõrval vahel ka küla Tiiusid ja Ellusid kaes. Igatahes pole meil põhjust arvata, et ta rõvedavõitu laulukujulised armuavaldused neile poleks mitte kaunisti elulähedaselt sündind juhuluule, olgugi et nende kir- janduslik maneer, lihtlooduse võlude imetlused, armupiinades vaev- lemised ja ohkamised on pärit veel pesuehtsast rokokoo koost. Kahjuks tunneme neid ainult neist üksikpaladest, mis on avaldet *Ajaviites* ja Kampmanni kirjandusloos: alles pärast viimase valmimist on nende laulude suurem käsikiri, ei tea just kelle hooletuse läbi, jõutud ära kaotada . . .

Tegemist on siis Balti miljöös mitte just väga haruldase indi- vidualisti, iseäraku või „hullu krahvi“ tüübiga — kelle „hullus“ aga on harukordselt ka vaimset ja isegi kunstilist laadi. Viimaksmaini- tud harrastused tõusevad esirinda eriti vanaduses, kui muud välja- elamise võimalused juba piiratud ja 1816 isegi veel seaduslik ja sei- susekohane uus abielu sõlmitud — endast palju noorema naisega.

1) Nagu üks selle sugukonna nüüdisaegne võsu, P. Zoege v. Manteuffel, samuti kirjanik, oma memuaarlikus ülevaates (*E. Kirjandus* 1936, lk. 434) õiendab, on õigem kirjutada nime ühe, mitte kahe -nn-ga. *Eesti Biogr. Lek- sikoni* ja *E. Entsüklopeedia* nimekuju aga läheb nähtavasti tagasi *Aiawiite* I trüki lõppmärkusele, kus selgelt seisab allkiri „Mannteuffel“. 1830-ndate aa. revisjoni lehtedel ja nende juures leiduval volitusdokumendil on krahvi oma- käelises allkirjas isegi kõik konsonandid „topelt“: Mannteuffell!

Mis ime siis, kui elavavaimulisel raugal ta elu viimaseil aastakümneil tekkis tuju teha veel üks harukordne „temp“: oma teoorjadele hakata kirjutama raamatuid, kus õpetlikkuse kõrval on küllalt tähtsal kohal ka kunstilised väärtused. Noorpõlves omandet valgustus-aegsed inimesearmastuse ideed olid temas seevõrra siiski veel elavad — kuigi nüüdse ümbruse härraskihti juhtisid juba teised tuuled. Olid arvatavasti tuttavad ka paarikümne aasta eest ilmud Luce jt. samasugused tööd, ja ehk mõjus kaasa ka uuema saksa rahvakirjanduse lugemine. Sellele viitab *Ajaviitele* otsekohe 1839. a. järgnev *Villem Navi ellopäevad*, mis teatavasti on juba vaba ümbertöötus sama Zschokke äsjailmund *Branntweinspest*'ist, mida aasta hiljem iseseisvalt eestikohastas Kreutzwald.

Ajaviide ise näib olevat siiski täitsa või üsna suurel määral algupärane. Kogu ta laad on veel sootu teissugune kui Pestalozzi *Lienhardi* jälgiva Zschokke karskuspropagandal. Zschokkepärase „V. Navi“ on üles ehitet lihtsalt reast — tõsi küll just Manteuffeli poolt väga elavalt uuesti-kujundet — üksikjuhtumeist, mis illustreerivad viina toodud kahju ja viletsust. *Ajaviide* oma põhilaadilt aga liigneb ühelt poolt Luce stiilis õpetusjutule, kus vastakuti asetet tark ja kaine Jüri Tarvel ning rumal ja joodik Hans Taakel kui polaarsed ideekandjad. Teiselt poolt aga, ja palju enam, meenutab *Ajaviide* valgustus-rokokoolist Holtzi külaidüllid, kujutades just niisama nagu *Jut on se koroke* kahe noore armastaja kosje ja pulmi idüllilisel eesti taluelukujutuse taustal. Kolmandaks põhielemendiks näikse olevat Manteuffeli enda n. ü. autobiograafilised motiivid, vähemalt mitmed rokokoolised või sentimentaalsed laulud, mis kaunis ebaorganiliselt on pandud talupoeglike tegelaste suhu ja lastud teisi neid vastu võtta suure vaimustusega. Kuid nende autorina esitatakse sageli siiski mõisahärra, ja ka muidu pole viimases mitte tahetud peita Manteuffeli enda nägu. See on osalt küll juba Luce juurest tuntud natuke konventsionaalne õigluse ja tarkuse kehastus, aga enamasti esineb ta üsna loomulikuna. Ta on armutu valeliku Taakeli vastu (lk. 27), aga vana peremehe, Hans Aakeriga ajab ta „magusat juttu“ vallarahva elust-olust ja tunneb end vanana temaga olevat sama saatuse osaline. „...ei tea, millal meie jälle kokko same, ja kui kaua siin ilmas meie päivi jätkatakse! Kolmkümmend aastat meie ühhes olleme leppind, ja vägga hästi korda sanud...“ (lk. 56). Ei jäta ta sellele vanaperemehele saatmata kaastundlikku ja lohutavat leinalaulu ka tema naise surma puhul. Ja vähemalt ühel leheküljel vilksab üsna tõenäoline pildike krahvi-härra enda perekonnast: härra ja proua on käind „ühes lastega“ põllul rukkilõikust vaatamas ja saand töörahvalt „rukkist krantsid“, „veike Mina-preilen“ saab selle jututegelase Leenu käest ja tasub seda vähe hiljem kümnekopikalise rahaga. Leenu jutustab sellest ise „...kulen, laps hüab: ota! ota! ma jäin seisma, nään, ta tulleb kui talle läbri kõrre jooks-tes, sai mo jure, ütles: säh, se on rahha, ärra kauta ärra...“ Pole kahtlust, et siin elavas kujutuses võime ära tunda krahvi 1816. a. sõlmitud abielust sündinud tütrekest Wilhelmine Eliset (s. 1818, surn.

1902) ¹⁾. Ka jutus esinevad kohanimed tunduvad väga rahvapärase-
 sed ja võivad põlvneda osalt tõsielust. Ühe kõrvaltegelase Vaino
 Jürri (lk. 13) nimi esineb täpselt samasena näit. ka 1835. a. Ravila
 revisjonikirjas, samuti Sepa talu nimi jt. Kuid Mendiko (ega Män-
 diku) ja Odiko külanimesid ei leidu siiski ei seal ega vist Eestis
 nähtavasti üldse (*E. Entsüklopeedia* järgi). Samuti ei ole Ravila
 revisjonikirjas silma puutunud Akkeri või Tarveli nimesid (kuigi
 pole ses suhtes läbi vaadatud Manteuffelile kuulund teiste valdade
 revisjonilehti). Kas ja kui palju ka mõned tegelased või tegevus-
 motiivid on võetud Ravila tõsielust, selle kohta puuduvad andmed.
 Kuid väga üksikasjalised need laenu ei näi olevat, sest niihästi ühed
 kui teised oma enamikus pole niivõrra individuaalsed kui tüüpilised.
 Need on kujud, mis on liidetud paljudest reaalkujudest. Nad esin-
 davad Vana-Liivimaa teoorjuseaja tüüpilist arukat taluperemeest, ta
 lapsihellitavat naist, ta naiivivõitu poega, ja selle häbelikku pruuti,
 ta vana tarka sulast, keelekandjat külanaist, vargusesõbralist kõrts-
 mikku, joodikut teomeest jne. — muidugi nii nagu neid nägi tolle-
 aegne rahvasõbralik mõisahärra. Ja selle sündmustiku moodustavad
 võrdlemisi stereotüüpsed juhtumised ühenduses joomisega, mõisa-
 vilja vargusega, kosimiste ja pulmadega — nagu neid igal aastal igas
 vallas sündis mitmeid kümneid. Nende kirjutamiseks ei tarvitsend
 autor jälgida ühtki väga individuaalset erijuhtumit, kuid ta on pi-
 dand hästi tundma toda külaelu üldse.

5. „Ajaviite“ ülesehitus.

Ei saa ütelda, et see oleks väga kindel või keskendat. Näib, nagu
 autoril poleks olnud kirjutama hakates veel selget kujutlust oma sihist,
 vaid et see on kujunenud alles hiljem ja et eelmainitud kolm põhiele-
 menti, lucelik moraalijutt, holtzilik külaidüll ja Manteuffeli enda elu-
 nägemus ning laulud on liidetud mitte just väga orgaaniliselt.

Algus on igatahes veel üsna lucelik: õige elavas avasituatsioonis,
 teomeeste omavahelises sõneluses on selgelt, peagu mustvalges stiilis
 eraldet kaks vastandtüüpi, mõlemad sulased: üks Jüri Tarvel, eeskujuli-
 k ja aus, n. ü. ideaalsulane, ka oma peremehe vara kokku hoidev,
 teine — Hans Taakel, laia suuga, hoolimatu, joodik, laisk ja võib-olla
 isegi aidalõhkuja. Sama puhtõpetlik teem jätkub kodustseenis: nende
 kahe vastaspooluse, väljakujunenud hea ja kurja, s. o. ühtlasi tarkuse
 ja rumaluse vahel näidatakse kõikuvana veel ebamäärast noort hinge,
 perepoega Marti. Tuleb juure pedagoogiline motiiv: lahkumine karmilt
 korda nõudva isa ja poega ikka jälle vabandava ja hellitava ema
 vahel; autori sümpaatia ja tema juhitud sündmuste käik kõneleb eht-
 valgustusaegsena muidugi esimese, s. o. valju korranõude poolt. Seda
 tõestab küllaltki šablooniline üksikjuhtum, mille lahtihargnemist nüüd

1) Kui võtta „Mina-preileni“ kujutust täpselt, pidi *Ajaviite* see koht kir-
 jutet olema umb. 1820-ndate aa. lõpus, igatahes mitte 1837, millisel aastal preili
 oli juba 19-aastane ja abiellus krahv Kotzebuega. Kuid muidugi võib siin
 tegu olla ka poeetilise vabadusega. Et teos oleks tervikuna kirjutet juba
 kaua varem, on väheusutatav, sest miks seda siis trükki ei antud? Ja vähe-
 malt *V. Navi* on ilmselt kirjutet alles umb. 1837—39, sest ta saksa eeskuju
 ise ilmus alles 1837.

näidatakse: Taakel on varastand mõisast koti vilja ning on naiivil Mardil lasknud selle kõrtsi viia; hiljem joodab ta poisi ka veel purju. Järgneb muidugi kohe „õigluse võit“: isa surve teatab Mart vargusest talitajale, kõrtsis korraldetakse läbiotsimine, leitakse vili, süüdlased antakse kohtu alla, „kott-kõrtsmik“ vallandetakse, noor Mart aga saab härralt kiita. See on kõik siis veel päris Arveliuse või Luce stiilis lame moraalieksempl, nähtud ainult valitseva härraskihi kasumoraali seisukohalt. Ja sellega oleks lugu meie varasemal valgustusõpetajail lõppendki.

Mitte aga enam nii Manteuffelil; siin see on ainult sissejuhatuseks ja ka kujutat juba palju elavamalt, peagu dramaatilistes situatsioonides. Juba on selle tavalise sündmustiku šablooni vahele põimitud ka teissuguseid motiive, mille siht on peamiselt miljöökujutuslik. Vahepeal lastakse peretütrel Leenul laulda mõisas õpitud laulu ja kõneldakse unenägudest, mis tähendavat peiu tulekut. Nii algatub jutustuse teine, etnograafilis-idülliline teem talunoorte armuvahekordest, kuigi selle algataja, Leenu ise, hiljem selles suuremat osa ei mängi. Peamiselt miljöökujutuslik ülesanne on samuti vahele põimitud üsna pikal stseenil Maretiga, tolle küla keelekandjast vanaeidega eesotsas. See on üks teose kõige elavamaid ja praegugi täiesti nauditavaid kohti, peamiselt Mareti monoloogi tõttu, mis maha ei jää ühestki hiljem meie kirjanduses esineva külaeide omast, olgu viimane siis Juh. Liivi Plärälärä Leenu, või Kitzbergi vatrajad külaeided või Tuglase *Liivakellas* esinev lobamokk. Sündmustikku see stseen kuidagi edasi ei vii: Maret tuleb ainult õlgi laenuks paluma, tuntud laisana ta neid ei saa, ja läheb jälle minema — tahaks ütelda: nagu rõõmus laisk rohutirts tööka, aga karmi sipelga juurest, milline motiiv meiega valgustuskirjanduses nii sagedane.

Kolmandaks on siia vahele põimitud idülliline kiigelkäimise kujutus, kus jällegi ei puudu ka Manteuffeli enda talupoeglik-anakreontiline armulaul. Kuid nüüd on selle lauljaks juba uus tegelane, Vaino Ann, ja selle kaudu on tal ka suurem temaatiline tähendus. Lauljasse armub noor Mart ja siit alles algabki nüüd jutustuse paintriig, selle armu sihilejõudmine üle mitmesuguste raskuste. Ka Taakel kipub siinsamas Leenu kosima ja saadab teisel päeval vana Maretiga kosjasobitajaks, kuid saab korvi, kuna ta peale muude pattude soldatisseminekust pääsemiseks on oma jala mädanema ajand. Nii jätkub siis alguse õpetlik, liiga-õpetlik kontrast ka siin teose idüllilises osas, kuid järk-järgult ikka enam tagaplaanile nihkudes.

Ei tule midagi ka jutu algosas nii tähtsal kohal seisnud Jüri Tarveli ja Leenu vahelisist suhteist nagu ehk ootaksime: Tarvel näikse olevat juba liiga põhimõtteline vanapoiss ja Leenugi leiab, et nad „paari ei passi. Miks meest võtta, kes pilkab; ei se passi abbielusse“. Nii järgneb jälle idülliline lõikustalgute kujutus kahe tuntud lauluga sirpidest ja nende sirisemisest. Ja see aina suurendab Mardi igatsust Anne järele.

Siit peripeetiast, ka väliselt umb. raamatu keskkohast, hakkab jutujoon pikkamisi kalduma hea lõpplahenduse poole. Senised mustadki tüübid hakkavad omandama juba positiivsemaid jooni: Taakel, ilma kohata ja poolsanti, saab haletsusväärseks, kahetseb ja muudab

oma meelt; Maret pole ainult kergemeelne, vaid ka kaastundlik; oma libeda keelega hangib ta Taaklile uue töökoha tema sugulase, puusepa Jaani juure. Selle hääteoga lepitab Maret ka Mardi ema; Mart koguni palub teda kosjasobitajaks Anne juures. Ja nüüd läheb juba ka siin võrdlemisi libedasti, kuigi ikka kombe kohaselt järkjärgult ja mitmeti pidurdavate vahelülidega (nagu näit. Tarveli mõtiskelud Jumala juhtimistööst, vanaperemehe ja mõisahärra kõnelused rahva elujärje halvenemisest viina mõjul, Tarveli ja Mareti koomilised kosjakõnelused jne.). Peajärgud moodustavad siiski Mardi ja Anne lood: kokkusaamine kirikuteel ja kokkulepe, vanemate ja hiljem ka hiljem ka mõisahärra nõusoleku saamine, Mardi natuke koomiline linnasõit pruudikinki ostma ja siis traditsionaalsed pulmad. Kõik see on kujutat väga värskelt ja — mida meie ikka jälle ei tohi unustada — esmakordselt eesti kirjanduses, välja arvatud Holtzi lühikese idüllil mõned motiivid.

Sellega on jutustuse peajoon lõpul. Ainult nagu epiloogina on veel juure lisatud vanaperenaise surma kujutus, mille laad eelmisest mitmeti erinev, jälle natuke liiga õpetlik, aga mitte praktilisi, vaid usulis-filosoofilisi tõdesid kuulutav, neid kaunis ebatõenäoliselt panes sulase Tarveli suhu. Viimane ju üldse esineb autori asemel resonöörina nagu see valgustusjutus tavaline, näit. Zschokkel ja ka veel näit. Kreutzwaldi Pöllupapi jutus. Ka surmakujutus oma koidutähe sümboliga ja ülestõusmisusu toonitusega on tüüpiliselt sentimentaalvalgustuslik, muide kah paiguti Kreutzwaldi hilisemaid kalendrijutte meenutav, võib-olla kustki ühisest eeskujust põlvnev. Lõpu moodustab „härra saadetud“ elegia, mille natuke ülepingutat ahastus naise surma pärast kaugel pole Hölty või Mathissoni sentimentalseist leinalauludest, millest mõned olid juba eestigi tõlkes ilmund.

Nii on *Aiawite peergo walgussel* küll natuke lõdvalt üles ehitet, alul peamiselt valgustusjutu, hiljemini idüllil skeemi järgi, kuid väga rohkete etnograafiliste jt. vahekiiludega, mõned neist, näit. laulud, isegi liidetud natuke ebaorgaaniliselt. Suuremast laialivalgumisest hoiab juttu siiski ta lühidus, üsna elav, paiguti peagu dramaatiline, ka väliselt rohkesti dialooge tarvitav esitusviis ja väga elavad kujud. Enam segab meiega lugejat teatud skemaatilisus, eriti alguse sulastekujutuse mustvalge stiil ja ka mujal esinev liigne tõttamine ja pealiskaudsus. Oma faabulaliselt sisult on see 63-leheküljeline jutustus ju laialthaarav nagu mõni romaan: selles on näidatud kahe kontrastselt arendet sulasetüübi, Taakeli ja Tarveli saatust, selles on tervelt kolm armumotiivi: Taakeli ja Leenu, Tarveli ja Leenu, ja peamotiivina Mardi ja Anne suhted, selles on kõigepealt nii väikese jutustuse jaoks liiga palju õpetuslikke ja ka puht miljöökirjeldavaid osi, kuigi viimased iseendast on üsna head. On loomulik, et nii kõik jääb ainult skitseerituks, nagu tõtates nähtuks, ainult stereotüüpilist, mitte individuaalset tabavaks.

Aga nii visandina on see siiski ühtlasi väga tihe, oma aja kohta otse ainulaadselt elu- ja värvirikas. Ja kuna ta on ainus niigi pikk ja põhjalik kujutus meie teoaegsest (võiks aga olla sama hästi ka orjuseaegsest) elust, siis on ka see stereotüüpilisus meile veel küllalt uudne ja huvitav.

Isegi selle „positiivsed“ tüübid pole ükski liiga elutud ja usku-

matud, nagu varasemais valgustusjuttudes. Ainult Jüri Tarvel, esinedes autori eestkõnelejana, langeb vahel välja oma elavast osast, aga muidu näeme üsna selgelt temagi tasakaalukat, mitte orjameelset, vaid iseteadlikult peremehetruud sulasekuju, natuke resigneerund vana-poissi. Ja ta pole sugugi ainult kahvatu musterkuju, kui ta Mareti enesepakkumise puhul lööb vandudes „kirve sügavalt pakko, üteldes: On se üks naesterahvas! se on naggo lupaenjas, ei teist seddasuggust pole naeste hulkas ollemas...“

Samuti on vanaperemees ja isegi mõisahärra kujutat küllalt usutavalt, kuigi ainult positiivsest küljest. Muidugi aga tõusevad kujukuses esile eriti negatiivsed tüübid, nende eesotsas otse klassiline Maret. See pole kaugeltki mitte ühekülgne skeem, vaid üsna plastiline ja elav vanamoori kuju, karakteriseeritud peamiselt ta oma sõnadega, mida talt voolab kui veskipaisust. Peagu ilma iga sideloogikata hüppab ta ühelt keelepeksuteemalt teisele ja ikka on ta keel seejuures täis rahvalikku lopsakust — kuni vandesõnadeni nagu: „Kuida sa kuradi hilpharakas, sina kahe pere koer...“ (lk. 23) jne. Ühtlasi on see meie kirjanduse esimene humoristlik kuju, kelle koomilisust mahendab autori mõistmine. Samuti on pooldi humoristlikult nähtud oma poega hellitav ema, ja see perepoeg ise oma nooruslikus saamatuses ja armuvalutseja kogelemises. Viimane on hilisemas romantilises külajutus ja -näidendis rohkesti viljeldud tüüp, siin aga veel üsna uudne.

Muidugi, see Manteuffeli huumor näeb küll enam koomilist, kui et ta kõike suudaks täielikult vabandada. See pole mitte sarkastiline naer, aga see on ikkagi valgustusaegse naer või naeratus inimese üle, kellest autor kuigi palju ei saa lugu pidada, sest et ta on rumal. Mitte asjata pole selles voolus nii harrastet liigiks valm, õpetlik loomajutt, mida ka Manteuffel nii *Ajaviite* ees (hiirte lugu) kui ka *Villem Navi* ees (kärselugu) on viljelnud väga hästi, võib-olla paremini kui meil keegi varem ja ehk ka hiljem. Sel ajal, kus mõistus tähendas peagu kogu inimest ja inimsust, lähendas rumalus inimest kergesti loomale, sundis rumalat inimestki vaatlema ülevalt alla, teda peagu halvustades nagu looma, või mannekeeni tema rumalate tujude ja kirgede nõõri otsas. Nii vaatab ka Manteuffel oma inimesi muheldes. Aga ta siiski vaid muheleb, ta ei hurjuta ainult, nagu vanem valgustusjutt — või nagu ka hiljem kösterlik Jannsen.

6. *Ajaviite* elukujutus ja vaateviis.

Mis puutub Manteuffeli kujutusviisi, siis iseloomustab seda otse haruldane tihedus, ilmekus ja konkreetne detailirikkus koos oma aja külaelu ja -olude täpse tundmisega.

Vaadelgem ainult, mida kõike ta jõuab kujutada neil vähestel lehekülgedel! Kui palju konkreetseid üksikpilti ta oskab liita oma temaatilise joone arendusega!

Esikohal seisab muidugi inimestekujutus. Mareti kuju näit. pole ainult psühholoogiliselt klassiline, vaid ka oma kujutusviisilt meistritöö. Selles puudub peagu täielikult autoripoolne otseiseloomustus,

kõik iseloomujooned tõusevad reljeefselt esile ainult ta sõnadest ja tegudest — just nagu näitelaval.

Kuulgem hetkeks seda jutumasinat juba ta esimesel etteastel:

„Mis siis teie kohhal kuulda? Meie seppa perres laps kukkund lee-auko; perreeit saanud varsti tüdrukko moisa, omma hädda kaebama ja lasknud panspligi [= spanische Fliege] palluda. Ma ütlesin talle: mis se aitab, olleks sa moistnud kübbara musta küssida. Võttaks ommeti suur Jummal lapsokesse siit ma ilmast korjada! Mis sest tulleb, ei mitte muud, kui teistele tülliks ja eneselle vaevaks. Lapsi neil kül, kui need agga moistaksid leiba murretseda. Ei ma mõista, mis nisuggused paari lähhavad, kes ei tea miska need vaesed lapsed toita; mis muud kui enneselle patto koormaks ja teistele vaevaks. Jooksivad palja persega möda külla, ühhest maiast teise; tullevad minnogi vaese kallale; mul neid isegi nelli tükki, ei tea kus panna. Pakkun neid kül karja lapsseks ja lapse hoidjaks; ükski ei võtta. Sain vimati Hanso naesega tüllisse: minno Pedi võtnud koggemata temma kanna pessast munne; ta nokkind tedda selle eest; laps tulli nuttes koio; minna läksin ja haukutasin tedda omma korra; ta häbbematta ütles, et ma sel visil kui ma kurja te peäl lapse poolt seisan, temmast ühhe varga kasvatan. Mis ta mo last vargaks söimab.“ (Lk 21, I tr., nagu kõigis järgnevais tsitaatides.)

Kui ilmekalt tunnistab juba see kõnevulin ise mitte ainult kõneleja väliselust, vaid ka ta mõtte pääliskaudsusest, ta rapakast järeldusest, ja laiatusest, oma isiku „ütlemise“ ja mõtlemise ettetoppimisest, moraalilugemisest, oma laste rumalast hellitamisest, teiste sõnade valesti-pööramisest jne.!

Kaua kestab, enne kui eesti proosa üle saab vahepäälsest romantilisest ilukõnест, et jälle kopeerida nii „naturalistlikke“ elustseene. Eriti naiste nõrkuste kujutus näib olevat Manteuffeli tugev kül. Võrreldagu näit. ka „Pöld hiir’e“ ema tema ahnuses ja tütar ta abiellumiskihus.

Vähem kritiseerivad, aga samuti koomiliselt efektikad on ka pildid naiste muist toiminguid või koguni kannatustest, näit. Maretist, kui see rabeleva ja karjuva põrsaga süles satub kurja koera kiskuda (48).

Meestest on peamiselt noor kohmakas armastaja, s. o. Mart see, kelle kogelemist, edasi-tagasi mõtlemist jne. kujutatakse kõige kunsti-pärasemalt. Kuid ei puudu ka armastava südame kahtlemiste ja vaevlemiste kujutus ilma iga koomilise sihita.

Mitte õpetamise või naermise tarbest, vaid lihtsalt nägemisrõõmust kõnelevad Manteuffeli rohked žanripildid, kus valgust ja varju on jagatud täitsa erapooletult ja mis meenutavad E. Gebhardt'i, O. Hoffmann'i, G. Bochmann'i jt. poeetiliselt realistlikke maalinguid enam kui ühe inimpõlve võrra hiljem. Nii näeme näit. talupoegade kärarikast kõrtsielu ja hobuste vahetamist, varguse avastamise ja kohustseene, värvirikkaid, osalt värsikujulisigi pilte talgutest ja kiigelja kirikuskäimisest. Kõneldakse sümpaatiaga ka vanust rahvalauludest. Eriti ligidalt aga näeme muidugi kosjadega ning pulmadega seoses olevaid rahvakombeid, mille kirjeldus selt ajalt evib ka etnograafilist väärtust, samuti kui näit. täpne pruudiehete loendus. Üllatavam on, et see kõik pole näidatud pastoraalselt ilutsevas stiilis, vaid et väga hästi osatakse näha ka meie talupoja (muidugi eeskätt vanemate inimeste) väga materiaalselt mõtlemast selles asjas. Abielu on siin enne kõike majanduslikult tingitud ja pruudile sobib eriti see

peigmees, kellest saab kohe „võtja“, sest et ta on „ainus laps, issa ja emma vannad, perret neil surest ei olle“, nii et need „kül nüüd hakkavad poiale naest võtma, savad siis ommast käest tõteggijad, ei prugi palgata.“ Nagu nii sageli meie rahvalaulus, nii hinnatakse ka pruudi juures eriti ta majanduslikult kasulikke hüvesid ja kõlbelist tublidust, mitte ilu.

Natuke sentimentaalsust vilksatab vanaperenaise surma kujutuses, aga siingi on sündmustikus esikohal väga realselt nähtud tõsilelu jooned.

Looduse kirjeldusi, milledele Holtz'i *Jutt* eesti kirjandusse tee avas ja nimelt kaunis kitsalt idüllilises stiilis, leidub *Ajaviites* üsna vähe, aga nendeski võib märkida juba enam realistlikke, karmi-maid jooni, näit. selles sügise ennustuses: „kül pea need vihmased ilmad hakkavad käima; kui jubba leokenne laulo lõppetand ja lagled läinud, jo siis mets kohhiseb“ jne (45). Et autoril pilku on ka maallise interjööri jaoks, näitab kas või kujutus sealsamas (lk. 44): „Peerg põlles, vanamees istus toli peal mis Mart olli temmale teinud; iste olli illusaste õlledest punnutud, vanamees põlletas pibo; Krants läks omma perremehhe liggi, panni pea põlve peale ja perremees kratsis tassaste ta kõrvo“. Järgneb kujutus muist tolaeaegseist talupoeglikest tõist ja küllalt suure täpsusega: Leno õmbleb (NB! triibulist ja jõuluks) seelikut, Mart teeb kannu (sanglepast ja haava laudadest), pereit ketrab, sulane Jüri painutab ämbri- ja vaadivitsu. Nii asjalikus miljões, nii hästi sissejuhatetult ei tundu ebaloomulikena isegi sama Jüri valgustusaegsed filosofoeringud, kui ta kurgede rändamisoskusest järeldab Jumala avaldust looduses ja tema suurt armunõu ka inimestega. Miks ei võind valgustusaja pastorite jutlusi kuulnud talupojad tõesti mõtelda ka nii? On ju lõppeks Jüri vanapoisi-kuju ka muidu näidatud õige arukana ja oma elu väga iseseisvalt juhtivana (näit. lk. 62—68).

Hilisemast realistlikust (ka juba Jak. Pärna) külaelukujutusest erineb Manteuffeli oma muidugi sellega, et temas täielikult puudub sotsiaalne kriitika, et tal mõttesegi ei tule rahva pahede ja viletsuse põhjust näha ka mõisapoolses kurnamises. Arvestades autori seisust ja ajajärku, on see inimlikult muidugi väga mõistetav. Aga sellega pole sugugi öeldud, nagu puuduks tal, nagu mõnel varasemal idüllikul, üldse pilk rahva viletsuse jaoks. Überpöörduvalt, ehtsa humaanse valgustusaegsena on ta sellest väga huvitatud. Nagu muu seas leidub tal terve rida pilte talupoja, eriti vabadiku viletsusest: Mareti saunal näit. on katus nii läbi, et

„nüüd vihmade aiaga jookseb vihm sorrinal sisse. Jubba leotand põranda, tubba haiso täis, ei tea kuhho neid vaesid lapsi panna“ (24).

Parandada seda ei saa, sest õled on kevadel kõrtsmikule müüdüd. Või kuulakem teise laostuja, Transi-Jüri maja-elu, mis

„lähhäb igga pävaga sandimaks; temma aiad laggund, roikad põlletand ärra, orraksed vaesel visil mahha tehtud, kõrs kündmatta, nüüd müünd õlled ja heinad. Jo küllakubjas sedda annud mõisa teada: ei sedda pitkemalt perre peäle ei jäeta. Kust see siis tulleb!“ (62).

Mareti (ja vist ka autori) seletus viimasel puhul on lihtne: perenaine on laisk, ta on leitud kord töö ajal küünist magamast. Aga ka

härria ise vana Akkeriga „maggusat jutto“ ajades näeb, et selle majandusliku häda põhjused peavad olema siiski üldisemad:

„Ütle, armas Hans, sa olled üks tähhelepannia ja tark mees, eks sa arva ka, et vaesus suremaks läinud, ello visid sandimaks. Kust se vigma tulleb?“ (56).

Vanaperemehe (võib-olla veel enam autori) seletus on n. ü. ma l i t h u s i a n i s t l i k : „mailm lähhäb paksemaks, innimesed tousevad jure, Ma ikka sesamma, ei lähhä suremaks. Ööldakse, midda ennam koerad, sedda veddelam lakke.“ Kuid autori meelest nähtavasti veel tabavam seletus (sest et seda ka mujal toonitet) on siiski v a l g u s - t u s m o r a l i s t l i k : „Mis mu siin ma-ilmas innimesse rikkuja on, kui need lihhalikud himmud? Kui ei võtta omma mõistust kuulda, et ta nendest voimust saaks!“ (57). Peasüüdlane on seejuures suurim mõistusetumestaja — v i i n, see „kurradi käerahha“, mille läbi „mitto meest ja mitto maia“ „otsa läind“. Isegi „Naesed nüüd ka aiavad tedda omma sisse, kui agga saaksid.“

On loomulik, et nii oma majanduslikust huvist kui ka inimese-armastusest aetuna autor kõik teeb, et oma lugejais seda moraalset tublidust ja mõistuse valgust suurendada, eriti mis puutub viina kahjusse. Seda teeb ta kõigi positiivsete tegelaste, eriti muidugi Jüri Tarveli suu läbi ja nii saab teos ideoloogiliselt teatava tendentsteose maigu, kuigi palju vähem kui varasemad valgustusjutud või ka *V. Navi*. Kui aga arvestada, et see õpetuslikkus siiski on esitet väga konkreetsel kujul ja asetet suhu tegelastele, kes mõistlikumana ka ise v õ i v a d olla umbes samasuguseile mõtteile tulnud, ei häiri see meieaegsetki lugejat mitte tunduvalt.

Ajaviite usundiline ja maailmavaateline õpetus jääb selle prakti-lis-moralistliku ideoloogia kõrval võrdlemisi tagaplaanile: toonite-takse peamiselt Jumala „armunõu“ inimestega (lk. 45) ja tulevase elu lootust (70—73). Seda ei tehta aga enam dogmaatilisel jutlustades, vaid looduse vaatlusele ja inimese enda järeldusvõimetele toetudes. Nii võib kogu seda seisukohta nimetada ratsionalistlikuks, ehk ka kitsamalt: deistlikuks, kuigi selle voolu tunnused pole just selged. Kuigi sama hoiakut on näit. ka Luce töis, on edu ka sel alal ilmsesti märgatav. Valgustusaja kirikukriitilised ten-dentsid siiski puuduvad ka siin veel täiesti — nendega julgeb esi-neda alles Kreutzwald ja sedagi peamiselt oma isiklikus kirjavahe-tuses, rahvale piiratud kirjavaras, piirdudes ainult mõnede üldsõna-liste pistetega vagatsejaile.

* * *

Käesolev esitus on venind pikemaks, kui ehk eemalolijale paistab olevat sobiv nii kauge autori ja nii väikese töö puhul. Aga meie vaat-luse eesmärk oligi ju näidata, et selle juubeliteose kirjanduslooline, aga ka kirjanduslik tähtsus kindlasti kaugelt ületab tema välise mahu pretensioonid. Jah, nende ridade kirjutaja tahaks isegi ütelda, et see temale — hoolimata oma skemaatilisusest ja ebäühtlusest — pakkus enamgi kirjanduslikku huvitavust, kui mõnigi kaasaja tuhandelehekül-

jeline meremadu. Ajal, kus isikupärasus kipub uppuma paljusõnalisusse, korduvusse ja konventsionaalsusse, mõjub teatud uudsusena isegi see Manteuffeli raamatuke, mis on tervikuna meie ajale küll nii kohmakas, peagu rauklik ja vanamoeline, kuid just oma arhailisusega ja oma aegse rahvalikkusega, võiks ütelda ka elulähedusega, tundub olevat mitte üksi väga omapärane, vaid ka üsna noorusvärske ja vähemalt n. ü. kurioosne.

Võime teda julgesti nimetada mitte ainult meie valgustuskirjanduse tippsaavutiseks, vaid ka üldse meie esimeseks nii mitmekülgseks, nii tõetruuks rahvaelu kujutuseks, kus on tõesti osatud tabada niihästi tolleaegseid välisolusid kui ka tolleaegse talupoja hinge ja keele omapäraseid jooni. Kuigi see on veel nii visandlik ja skemaatiline, ta esindab ometi üht tervet ajajärku, millest meil ei ole ühtki teist paremat. Sest teatavasti meile pole ka tolleaegne baltisaksakeelne kirjandus annud mingit sellist klassitsistlik-romantilist idüllit, nagu näit. Soomes Runebergi *Hirvekütid* vms. Ja eesti keeles *Ajaviitele* järgnend Suve Jaani jutud, niipalju kui need üldse on algupärased, viljelevad juba sootuks teissugust stiili, erakordset romantilist tunnetekultust enam kui argipäevase reaalelu kujutust. Ka Kreutzwaldi *Paari sammukese* peavoorused kuuluvad juba sentimentaal-romantilisele alale. Jannseni väheste algupärandite mustvalge inimesekujutusega aga jaksab Manteuffel kindlasti edukalt võistelda, kuigi mitte oma grammatikatundmisega. Alles algav realism hakkab meie taluelule lähenema jälle nii nägemisrõõmuliste silmadega nagu see kunagine päris- ja teoorjuseaegne „hull krahv“ — aga loomulikult juba sootu erinevalt seisukohalt.

Igatahes peaks meil olema põhjust küllalt tänavu pühitseda mitte ainult *Ajaviite*, vaid üldse meie „elulähedase“ rahvakujutuse 100-aastast juubelit. Ja me loodame, et see meie pikka peeruvalguse ajastut peegeldav raamatuke uuesti ilmununa küllalt huvitavat võib pakkuda ka veel elektrivalgusel.

A
13519

Autori väljaanne.